

نقدی بر کتاب «نظام وزارت در دولت عباسیان» (عصر آل بویه و سلجوقیان)

سید محمدرحیم ربانی‌زاده*

چکیده

نظام وزارت یکی از ارکان قوام بخش هر حکومتی است. هرگاه حکومتی از یک دستگاه دیوانی قوی برخوردار باشد، ثبات بیشتری داشته است و دولت عباسی نیز از دستگاه دیوانی_وزارتی برخوردار بوده است که نمود آن در دوره آل بویه و سلجوقیان بیشتر به چشم می‌آید. برای تبیین نقش دیوان وزارت، آثار زیادی نوشته‌اند. یکی از آنها کتاب نظام وزارت در دولت عباسیان(عصر آل بویه و سلجوقیان) اثر زهرانی است. این تحقیق با رویکردی تفسیری و مسئله‌ای در پی نقد و بررسی کتاب مذکور است و یافته‌ها حاکی است که زهرانی هر چند به اهمیت نظام وزارت می‌پردازد اما او هم به سبک و سیاق متقدمین همان اطلاعات را بازگو می‌کند و اینکه یک مدل کلی را برای سامان تحقیق طرح کرده است که بر اساس آن کل کتاب را تحلیل کرده است و همین امر باعث محدودیت‌هایی در ارائه تحلیل بهتر شده است و در نهایت اینکه به نقش خود وزیر در مقام یک فرد بیشتر پرداخته است تا اینکه او را در قالب یک نظام بررسی کند.

کلیدواژه‌ها: نظام وزارت، دولت عباسی، آل بویه، سلجوقی، زهرانی.

۱. مقدمه

وزارت یکی از عناوین دستگاه‌های دولتی است و بالاترین و مهمترین مقامات است. کلمه "وزیر" معرب واژه «وی چیر» پهلوی است که در اوستایی «وی چیرا» به معنی فتوا دهنده است(پورداد، ۱۳۸۰: ۷۸). سابقه وزارت و دیوانسالاری در تاریخ ایران به دوران

* استادیار پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی rabbanizadeh@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۸/۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۲۰

باستان برمی‌گردد و از وزیران معروف ایرانی می‌توان به افرادی چون مهرنرسی وزیر بهرام گور و بزرجمهر وزیر انوشیروان اشاره کرد.

در واقع در راس کلیه دستگاه اداری دولت، هزارپات که وزرگ فرامتر هم نامیده می‌شد قرار گرفته بود. هزارپات فرامتر مشاور کل پادشاه بود و مقام و منصب وزیر بزرگ در دوران خلافت اعراب انعکاس همان اختیارات وزرگ فرامتر دوره ساسانیان است. (دیاکونوف، ۱۳۴۶: ۳۹۶).

در دوره اسلامی و در دوره حکومت عباسیان نظام وزارت از مهمترین ارکان حکومت بوده است. با وسعت امپراطوری اسلام در دوره عباسیان، اداره امور مملکتی اهمیت پیدا کرد و مقام وزیر بالا رفت و بسیاری از وظایف خلیفه به او واگذار شد. نظام وزارت از همان نخستین سال‌های تشکیل دولت عباسی نقش بسیار سترگ و بسزایی در استقرار و تثبیت حکومت عباسیان ایفا کرد، آنچه که باعث شکوفایی و رونق دوره‌ی اول عباسی (از عباس سفاح تا متوکل) شد از آن به عنوان دوره‌ی اقتدار و سلطه‌ی سیاسی خلفای عباسی یاد می‌کنند، حضور فعال دیوان وزارت در عرصه‌ی سیاسی و اجتماعی بود که با درایت و کاردانی وزارت خاندانی همچون برمکی و سهل توانستند زمام امور را به دست بگیرند اما در دوره‌ی دوم عباسی که عناصر ترک وارد دستگاه خلافت می‌شوند از قدرت وزراء کاسته می‌شود و غلامان ترک گردانندگان اصلی دربار محسوب می‌شوند به گونه‌ای که حتی با اختیار خویش خلفاء را عزل و نصب می‌کنند، این وضعیت نابسامان که بخشی از آن ناشی از ضعف نظام دیوان‌سالاری است در دوره‌ی خلیفه راضی به نهایت خویش می‌رسد و حکومت‌ها و امارت‌های مستقلی از دولت عباسی به شیوه‌ی خودمختار اداره می‌شوند و این امیرالامراها هستند که در این فاصله‌ی زمانی بر دستگاه خلافت حکمرانی می‌کنند تا اینکه آل بویه ظهور می‌کنند بساط امیرالامرای را بر می‌چینند و بغداد و دستگاه خلافت در تحت سلطه‌ی آنها قرار می‌گیرد، دوره‌ی آل بویه به لحاظ شکوفایی، گسترش و رونق پادشاهی و در نتیجه وزارت آل بویه است. با تورق در منابع متوجه خواهیم شد اصلی‌ترین عامل این رونق علمی آل بویه، دیوانیان مخصوصا وزرای کاردانی همچون صاحب بن عباد و مهلبی و غیره بوده است. در واقع در این دوره، نظام وزارت نقش پررنگی در دستگاه سیاسی نیز ایفا می‌کند بعد که سلجوقیان ظهور پیدا می‌کنند و آل بویه متعاقب آن سقوط می‌کند باز نقش دیوان وزارت در اداره‌ی کشور با حضور وزرای همچون کندری، خواجه نظام الملک یکی از دوره‌های پر شکوه نظام وزرات را رقم می‌زنند، بسیار چشمگیر است. اقتدار

این نهاد در این دوره نوسانهای زیادی داشت. برای دولت سلجوقی تا زمانی که وزیری همچون خواجه نظام الملک در راس کار است با قدرت و اقتدار زیادی عمل می‌کند اما مرگ خواجه و ضعیف شدن دیوان وزارت، تأثیرات خویش را بر ساختار سیاسی هم می‌گذارد به گونه‌ای که بعد از ملکشاه، دولت سلجوقی دچار جنگ‌های خانگی و تنش‌های داخلی می‌شود که در نهایت منجر به سقوط آنها می‌شود.

بنابراین با توجه به اهمیت نظام وزارت در دولت عباسی و مخصوصاً در عصر آل‌بویه و سلجوقیان، کتاب‌ها و مقالات فراوانی نوشته شده‌اند که یکی از آنها کتاب نظام وزارت در دولت عباسیان (عصر آل‌بویه و سلجوقیان) اثر محمد مسافر زهرانی است که به وزارت و نقش آن در این عصر پرداخته است و در متن پیش رو، کتاب مذکور با خوانشی تفسیری مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

چون خلافت به عباسیان رسید، قلمرو حکومت اسلامی وسعت گرفت. خلفا نیز برای بسط قدرت خود طبعاً به توسعه سازمان‌های اداری پرداختند و به تقلید از ایرانیان، مقام و منصب وزارت را به عنوان یکی از نهادهای مهم حکومت رسمیت دادند. وزیر در دستگاه عباسیان ولایت عام و اختیارات تام یافت و بسیاری از وظایف و تکالیف خلافت، نظیر وظایف کشوری و لشکری، نظارت در دیوان‌های گوناگون مالی، دیوان رسائل و بندگان، دیوان مربوط به امور جنگی، قضایی و کشوری در صلاحیت مقام وزارت قرار گرفتند.

وزارت در دوران عباسی بردو نوع بود: وزارت تنفیذ، وزارت تفویض. وزارت تنفیذ به اجرای دستورهای خلیفه منحصر بود در این نوع وزارت، وزیر اقدام شخصی مستقلی نداشت و تنها پل ارتباطی میان مردم و پیشوا بود؛ اما وزیر تفویض در همه کارهای حکومتی دخالت داشت. البته بعد از تفویض این اختیار، حق تعیین ولی عهد و نیز برکناری کسانی که وزیر آنان رابه کارهایی گماشته بود، برای خلیفه باقی می‌ماند.

هنگامی که قدرت خلفا کاهش یافت، نفوذ خلافت به وزارت منتقل شد. کار وزیر بالاگرفت و وزارت تنفیذ تبدیل به وزارت تفویض شد؛ اما در فاصله‌ای که حکومت قدرتمند بود خلفا، کارهای حکومتی رابه وزرایشان واگذار می‌کردند. از مشهورترین وزرای تفویض در دوران اول عباسی، برامکه بودند. از لحاظ اهمیت، وزارت در عصر اول عباسی پس از خلافت، مهمترین منصب در حکومت عباسی بود و به لحاظ حساس بودن وزرا نشانه‌هایی آشکار در همه جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اداری بر جای گذاشتند (طغوش، ۱۳۸۰: ۲۰).

۲. معرفی کتاب

کتاب نظام وزارت در دوره عباسیان عصر آل‌بویه و سلجوقیان ۳۳۴-۵۹۰ق عنوان چنان که از نامش پیداست به تبیین رسم و رسوم وزارت و بررسی اوضاع وزیران و روابط آنان با خلفای عباسی در این دو دوره مهم تاریخی می‌پردازد. مولف این کتاب دکتر محمد مسفر زهرانی است. وی استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه ریاض در عربستان است. انتشارات علمی فرهنگی در سال ۱۳۹۳ اولین نسخه از کتاب را به چاپ رسانده است. این کتاب از عربی به فارسی ترجمه شده. مطالب کتاب در ۲۸۷ صفحه در یک مقدمه و چهار بخش اصلی به همراه گفتار پایانی و شش پیوست تنظیم شده است. پیوست‌ها به سه بخش تقسیم شده که به ترتیب در این سه بخش در باره وزرای آل‌بویه، سلجوقیان و وزرای عباسیان در دوره سلجوقی است. رهیافت روش‌شناسانه مولف نسبت به موضوع پژوهش در مقدمه کتاب آمده است که خود در ذیل مفهوم پیش‌گفتار گنجانده شده است. پیش‌گفتار مذکور مشتمل بر شکل‌گیری منصب وزیر و رسم وزارت در دوره اول خلافت عباسی، تعیین حدود اختیارات و وظایف وزیر و روابط آنها با خلفا و درباریان، افزایش قدرت وزراء و ترکان در عصر دوم خلافت عباسی و تغییرات تاریخ وزارت در عصر سوم خلافت عباسی (آل‌بویه) و تشریح آنهاست.

کتاب حاضر به چهار بخش تقسیم می‌شود:

در بخش نخست به بررسی خلافت عباسیان در عصر امرای آل‌بویه و سلجوقیان پرداخته شده است که چگونگی پیدایش آل‌بویه و انحصار قدرت در دست آنان، سیاست این امیران با خلفای عباسی و سهم شدنشان در پاره‌ای از جلوه‌های دینی و سیاسی خلافت را شرح می‌دهد سپس به تلاش سلجوقیان برای به دست آوردن قدرت در برابر خلفای عباسی سخن می‌گوید. همچنین به روابط خلفا با سلاطین سلجوقی در دوره وحدت سلجوقیان سپس تشتت و چند دستگی آنان، بروز جنگ خانگی میان امیرانشان که منجر به گسیختگی دولت سلجوقی گردید و در نهایت، سود جستن خلفاء از این اوضاع جهت بازیابی قدرت و نفوذ از دست رفته‌شان مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش دوم به بررسی نظام وزارت در دوره آل‌بویه اختصاص یافته است که چگونگی سیر پیشرفت و تطور تشکیلات وزارت، سپردن مقام وزارت به بیش از یک وزیر و

علاقه‌ی شدید به تصاحب القاب را توضیح می‌دهد سپس مشهورترین وزرای آل بویه و تاثیر آنان در سیاست‌گذاری دولت وقت، مورد مطالعه قرار گرفته است.

بخش سوم به بررسی وزارت در عصر سلجوقیان اختصاص یافته است که تطور تشکیلاتی وزارتی در آن دوره شامل مراسم تعیین وزیر، حقوق و القاب وی، پیدایش منصب نایب وزیر، چگونگی روابط میان وزیران سلطان و خلیفه، تاثیر رقابت‌ها میان وزرای سلجوقی بر یکپارچگی دولت آل سلجوق و پیامدهای آن را مورد بحث قرار داده است در پایان این فصل مشهورترین وزرای عصر سلجوقی و وظایف آنها را بحث می‌کند.

بخش چهارم به تلاش وزاری آل بویه و سلجوقی جهت پیشرفت فرهنگی و مدنی دولت‌های مذکور پرداخته و تاثیر آنان در تشکیلات اداری و مالی، توجه به بهبود اوضاع اقتصادی و نقش آنان در پیشبرد نهضت‌های علمی و ادبی و اهتمامشان به‌پدیده‌های شهرنشینی را ذکر می‌کند.

مقدمه کتاب که در ذیل پیشگفتار آمده است در ۹ صفحه، مطالب فصول سه‌گانه بخش اول در ۵۲ صفحه (فصل اول ۱۲ صفحه، فصل دوم ۱۸ صفحه، فصل سوم ۲۲ صفحه)، مطالب فصول دوگانه بخش دوم در ۴۸ صفحه (فصل اول ۲۸ صفحه، فصل دوم ۲۰ صفحه)، مطالب فصول دوگانه بخش سوم در ۴۹ صفحه (فصل اول ۲۲ صفحه، فصل دوم ۲۷ صفحه)، مطالب فصول چهارگانه بخش چهارم در ۳۷ صفحه (فصل اول ۱۲ صفحه، فصل دوم ۸ صفحه، فصل سوم ۱۴ صفحه، فصل چهارم ۳ صفحه) توزیع شده است.

فهرست منابع شامل پنج بخش منابع نویسنده و یک بخش منابع مترجم است. نسخه‌های خطی، مآخذ کهن و جدید و نشریات و مجلات عربی و مآخذ خارجی، منابع نویسنده را در بر می‌گیرد.

۳. دیوان سالاری عصر دیلمی

آل بویه بعد از چیرگی بر بغداد طی سیاستی متفاوت از سایر قدرتهای هم عصر خویش نسبت به خلافت برای استمرار فرمانروایی خویش، دیوانسالاری را به کار گرفتند. اگرچه سیستم آنها برگرفته از خلافت عباسی و حکومت‌های متقارن بود در عملکرد برخی دیوانها تغییراتی دادند.

امرای آل بویه پس از تثبیت بنیان حکومتشان برای تسریع در ساماندهی ساختارهای حکومتی و حل پیچیدگی‌های اداره امور مناطق مفتوحه با کمک "عمال پارس" سیستم

دیوانسالاری را از سامانیان و خلفای عباسی اقتباس و اجرا نمودند (استخری، ۱۳۶۸: ۲۹-۱۲۸).

در دوره دیلمی، وزیر در رأس دیوان‌هایی قرار داشت که هر یک از آن‌ها به اداره بخشی از امور قلمرو آل بویه می‌پرداختند. آل بویه در آغاز موجد تشکیلات دیوانی و اداری خاصی نبودند بلکه کنترل دیوان‌ها و تشکیلات اداری بغداد را دست گرفتند. این دیوان‌ها که در برخی مواقع کوچک‌تر یا بزرگ‌تر می‌شدند و تا حدودی تغییر نام می‌دادند از جانب امرای آل بویه اقتباس شدند و دیوان‌های جدیدی نیز با توجه به ضروریات جامعه به وجود آمدند. از جمله این دیوان‌ها می‌توان به دیوان هزینه و دیوان فارسی اشاره کرد (ابن مسکویه، ۱۴۲۴: ۷۰/۵-۳۶۹). به مرور زمان تنوع و گسترده شدن دامنه فعالیت دیوان‌ها تغییراتی را به دنبال داشت. از نخستین تغییرات آل بویه در زمینه دیوانسالاری، اعتلای مقام «صاحب دیوان» در رأس دیوان‌ها به عنوان ناظر بر عملکرد سایر دیوانیان بود و انتخاب این شخص از جمله اختیارات حاکم بود. اگرچه حاکم اعمال وی را تحت نظارت وزیر قرار داد ولی در مقام عمل و نظر صاحب دیوان هم-پایه وزیر بود (همان، ۱۴۲۴: ۳۷۰/۵). از میان دیوان‌های جدید التاسیس، برخی از آن‌ها دارای اهمیت ویژه‌ای بودند و نقش مهمی در سازمان اداری آل بویه داشتند. دیوان رسائل در زمره این دیوان‌ها بود. این دیوان مسئولیت نگارش و ارسال کلیه مکاتبات دولتی را با کلیه اتباعش برعهده داشت همچنین به نامه‌هایی که از اطراف و اکناف کشور می‌آمد، رسیدگی می‌کرد. اهمیت صاحب دیوان رسائل در حد وزیر بود و گاه به جای وزیر قرار می‌گرفت (فقیهی، ۱۳۶۵: ۳۵۴).

۴. دیوان‌سالاری در عصر سلجوقی

وزارت در دوره سلجوقی نسبت به گذشته تکامل چشمگیری پیدا کرد به طوری که این دوره را می‌توان دوره تکامل دیوانسالاری در ایران دانست.

در این دوره، نهاد وزارت به عنوان یک عنصر ثبات بر نیروهای مختلف و پراکنده که به صورت داخلی و خارجی مشغول کار بودند، نظارت می‌کرد. این نهاد بازوی کشوری حکومت سلجوقی به شمار می‌رفت و از نهادهای جا افتاده حکومت اسلامی محسوب می‌شد.

در دوره سلجوقی سلطان، امور کشوری امپراطوری را به کارمندان دیوانی احاله می‌کرد. نهادهای کشوری سلجوقی مبتنی بر تشکیلات سامانیان بود که عبدالله بن احمد

جهانی وزیر نصر دوم با مطالعه نظام‌های رایج زمان خود مدون کرده بود. در عصر سلجوقی در کنار نهاد درگاه یا سلطنت، بخش دیوان‌سالاری قرار داشت که از وزیر اعظم، وزرای تحت نظر او و سایر اجزاء دیوان‌سالاری تشکیل می‌شد. وظایف متصدی منصب وزارت اعظم در سراسر دوره سلجوقی، بنا به اقتدار و نفوذ شخصی که متصدی این مقام می‌گردید، کم یا زیاد می‌شد. دیوان وزیر در ایامی که وزیر مقتدری چون خواجه نظام‌الملک در رأس آن قرار داشت کانون مهم قدرت بود. وظیفه اصلی مقام وزیر در حوزه امور مالی خلاصه می‌شد. دیوان اعلی از چهار بخش اصلی تشکیل می‌شد: دیوان انشا و طغرا، دیوان استیفا و زمام، دیوان اشراف ممالک و دیوان عرض، وزیر در مقام ریاست عالیه دیوان‌های فوق نقش هماهنگ کننده و ناظر بر حسن اجرای وظایف هر اداره را برعهده داشت. خواجه نظام‌الملک طوسی به عنوان دیوان‌سالاری که الگوی متعالی دیوان‌سالاری دوره سلجوقی تجلی یافته و آرمان‌های لایه دبیران ایرانی اسلامی را رهبری می‌کرد سیاست و رویه‌ای در هدایت دیوان‌سالاری و امور اجرایی کشور در پیش گرفت که به عنوان الگوی عمل وزرای پس از وی درآمد. وی اعضای دیوان‌سالاری را از کسانی انتخاب می‌کرد که از تجانس فرهنگی، مذهبی و اجتماعی برخوردار باشند. حلقه اصلی در دیوان‌سالاری از خویشان و بستگان وزیر تشکیل می‌شد. سیاست‌های فرهنگی وی به ویژه در حوزه‌ی تأسیس نهادهای آموزشی، سیاست دیوان‌سالاری وی را تقویت می‌کرد. مهم‌ترین ویژگی نظام‌الملک، که مقام او را در بین جریان دیوان‌سالاری دوره اسلامی برجسته‌تر می‌نماید، به تألیفاتی در حوزه اندرزنامه نویسی مربوط می‌شود (قادری، ۱۳۸۲: ۱۱۸). خواجه در این اثر امور واقعی و بنیادی حکومت و ترویج سلطنت را در دستور کار خود قرار داده است. از این‌روست که آموزه‌های سیاسی و رویه‌های کشورداری خواجه تا دوران جدید تاریخ ایران مورد اعتنا و پیروی دیوان‌سالاران و جریان دیوان‌سالاری این سرزمین قرار گرفت.

۵. نقد و بررسی اثر

۵-۱. میزان رعایت قواعد عمومی نگارش و ویرایش تخصصی اثر

مترجم با توجه به اینکه تحصیلات آکادمی داشته است با قواعد عمومی نگارش آشنایی داشته است و متن مورد نظر را متناسب با قواعد نگارشی ترجمه کرده است و به لحاظ ویرایش تخصصی باز همچون مترجم تحصیلات آکادمی رشته‌ی تاریخ داشته است، توانسته است متنی را پیاده کند که از نظر متون تاریخی بجا باشد و از ترجمه‌ی تحت

اللفظی استفاده نکرده است بلکه واژه‌هایی را برگزیده است که با متون تاریخی همخوانی داشته باشد.

۵-۲. میزان روان و رسا بودن اثر

مترجم اثر در ترجمه‌ی کتاب دو مزیت و برتری دارد یکی اینکه خود اصلتا عرب بوده است و بعدا به ایران مهاجرت می‌کنند و در ایران به دانشگاه راه می‌یابد؛ دوم اینکه تحصیلات آکادمی دکتری تاریخ را دارند این امر باعث شده است که در ترجمه‌ی متن اصلی که عربی است مشکلی نداشته باشند و دیگر اینکه چون خود مترجم تاریخ خوانده است از زبان تحت اللفظی و ساده پرهیز و یک متنی را بر اساس زبان علمی در حوزه‌ی تاریخ نگاشته است و تقریبا در جایی از متن واژه‌ای نامانوس و تحت‌اللفظی (جایی که معنای اصطلاحی و تخصصی می‌خواهد) که معنا و سطح علمی متن به لحاظ زبانی را پایین بیاورد به چشم نمی‌آید.

۶. بررسی ابعاد محتوایی اثر

۶-۱. نظم منطقی و انسجام مطالب در کل اثر

متن به لحاظ ساختاری در سه بخش و هر بخش به چندین فصل تقسیم شده است که به همدیگر مرتبط هستند و متنی منسجم و منطقی را تا حدود زیادی نگاشته است.

۶-۲. نظم منطقی و انسجام مطالب اثر در درون هر فصل

مطالب هر فصل به لحاظ ساختاری منسجم و در ادامه‌ی همدیگر و در ارتباط با کلیت اثر هستند اما یکی از عمده نقاط ضعف و قابل انتقاد این کتاب، این است که نویسنده بر اساس یک سامان تحقیق کلی، فصلهای هر بخش را بر اساس یک مدل چیده است و در هر فصلی که برای هر دوره‌ای (آل بویه، سلجوقیان و عباسیان) در نظر گرفته است یک مدل ساختاری تعریف کرده است و بر اساس آن به بررسی مباحث خویش می‌پردازد که این به لحاظ فرم ظاهر، خوب به نظر می‌رسد چون که متن را یکدست‌تر کرده است اما به لحاظ محتوایی باعث تقلیل مباحث می‌شود. نویسنده خود را مقید کرده است که الزاما در هر دوره‌ای به اطلاعات، توصیف و یا تحلیل خاصی برسد و همین انعطاف پذیری، نویسنده را در به بحث کشیدن مطالب بیشتر دچار مشکل کرده است و این یکی از آسیب‌های جدیدی پژوهش‌هایی می‌باشد که بر فرم اثر بسیار تاکید دارند و

می‌خواهند آنرا به کل اثر آنهم نه یک دوره‌ی زمانی و قلمرو جغرافیایی خاص و تعیین شده بلکه به یک گستره‌ی جغرافیایی و زمانی تعمیم دهند.

۶-۳. میزان اعتبار منابع از جهت علمی

این کتاب چون مشخصا به بحث وزارت در دولت عباسیان و عصر آل بویه و سلجوقیان پرداخته است به لحاظ منبع‌شناسی، کتابی بسیار مفید می‌باشد و منابع ذکر شده نیز دوره‌های مورد بحث نویسنده را به خوبی پوشش می‌دهد و هر آنچه را که از منابع برجسته بوده است، ذکر و مورد استفاده قرار گرفته است. در کتابنامه هم از استفاده از نسخ خطی هم که مورد استفاده قرار داده است، ذکر شده است اما با این وجود، نویسنده در ارجاعاتش حجم عظیمی از داده‌ها را از کتاب المنتظم ابن جوزی گرفته است و ارجاع بیش از اندازه به یک نویسنده بعضا اثر را با نقد مواجه خواهد کرد ولی در کل، منابع مورد استفاده‌ی نویسنده یک منبع‌شناسی خوب برای وزارت در عهد عباسیان، سلجوقیان و بویه‌یان است.

۶-۴. میزان بهره‌وری از منابع موجود و جدید برای تبیین موضوعات

با مطالعه‌ی منابع دست دوم در کتاب مذکور می‌بینیم نویسنده به قدر کافی از منابع جدید استفاده نکرده است. به نظر من اگر آنها را بهتر مورد مطالعه و مذاقه قرار می‌داد، می‌توانست یک متنی را تالیف کند که تکرار نوشته‌های پیشین نباشد و از کارکرد مهم استفاده از منابع دست دوم همین پرهیز از تکرار است. از ضعف‌های اساسی این کتاب، عدم آشنایی نویسنده با زبان فارسی است و متعاقب آن نتوانسته به منابع جدیدی که درباره‌ی عهد سلجوقیان و آل بویه در ایران تالیف می‌شوند، دسترسی داشته باشد چرا که در ایران به بحث وزارت در دوره‌های مورد بحث بسیار پرداخته‌اند و نویسنده نتوانسته است فراتر از آنها چیزی را بیان کند و می‌توان گفت جاهایی که از وزارت در عهد آل بویه و سلاجقه صحبت می‌کند برای خوانندگان پارسی زبان، متنی به لحاظ محتوایی ناب محسوب نمی‌شود. همانطور که اشاره شد فقط در بخش منبع‌شناسی می‌تواند کمک شایانی به شناساندن منابع و استفاده از آنها داشته باشد.

۶-۵. میزان دقت در استنادات و ارجاعات اثر

مؤلف برای همه‌ی آنچه که نقل کرده است ارجاعات آنرا نیز ارائه داده است که این کار از نقاط قوت کتاب همین منابع و ارجاعات آن با ذکر مشخصات اثر است. نویسنده در

ذکر منابع و ارجاعات امانت‌داری خوبی کرده است و سر خود و بدون ارجاع مطلبی را بیان نکرده است.

۶-۶. تجزیه و تحلیل علمی مسئله

یکی از عمده نقدهایی که می‌توان بر این کتاب گرفت در زمینه‌ی محتوایی، تجزیه و تحلیل و بررسی مسئله است چرا که نویسنده در توصیف و تحلیل مسئله‌ی خویش آنگونه که عنوان به ذهن متبادر می‌کند، ناتوان است و اساساً عنوان و متن خیلی به لحاظ محتوایی با هم سازگاری ندارند، عنوان کتاب «نظام وزارت در دولت عباسیان/آل بویه و سلجوقیان» است اما وقتی متن را مطالعه می‌کنید متوجه می‌شوید که مولف بیشتر نظام وزارت در دوران آل بویه و سلجوقیان را بررسی می‌کند و در جاهایی اشاره‌ی کوتاهی بر عباسیان دارد اما عنوان کتاب به ما می‌گوید هدف نویسنده کلیت نظام وزارت در عهد عباسی با تاکید بر دو دوره‌ی مذکور است این در حالی است که نویسنده در ارتباط دادن نظام وزارت سلطانی و خلیفه ناتوان است و بعضاً به اختلافات جایگاهی و حقوقی و نهایتش دخالت‌هایی اشاره می‌کند اما نمی‌تواند این ارتباط نظام بویهی و سلجوقی را با دربار عباسی تشریح کند و بیشتر به وضعیت وزراء در آن دوره-ها می‌پردازد که این مساله با آنچه که عنوان می‌رساند تا حدودی مغایر است.

از دیگر نقدهایی که می‌توان بر این کتاب به لحاظ محتوایی وارد کرد این است که مولف اساساً در توصیف و ارائه‌ی تصویری کلی از نظام وزارت ناتوان است و در جاهایی که در باره‌ی وزراء صحبت می‌کند بیشتر از اینکه ما را با ساختارها و ساز و کارهای دیوان وزارت آشنا کند بیشتر سیاست را تشریح می‌کند یعنی در خلال متن، مباحث مربوط به وزارت عهد سلجوقی، بیشتر ما را متوجه شناخت دولت سلجوقی می‌کند همچنین در این متن به روابط میان وزراء و مردم نپرداخته است در حالی که این یکی از مهمترین کارکردهای نظام وزارت علاوه بر امور مالی، حلقه‌ی واسطه‌ی مردم و سلطان است که این بخش نادیده گرفته شده است همچنین وزراء را بیشتر از جنبه‌ی فردی و شخصی نگاشته است. بدین معنی اقدامات خود وزیر و فعالیت‌های او را در قالب شخص وزیر نگاشته است نه در قالب نظام وزارت. برای همین اصولاً در این کتاب، دیوان وزارت تشریح نشده است و با مطالعه‌ی اثر در نهایت به دانش کلی از زندگی و فعالیت‌های شخصی یک وزیر می‌رسیم.

۶-۷. میزان رعایت بی‌طرفی علمی

به لحاظ بی‌طرفی علمی و ارزش‌گذاریهای شخصی، مولف با توجه به اینکه توصیف-گری کرده است تا حدود زیادی توانسته است از میزان قضاوتهای ارزشی خویش بکاهد و در این کتاب بر شیعه یا فرقه‌های سنی و حتی غیرمسلمانان نمی‌تازد و از به کار بردن واژه‌های اغراض‌آمیز در وصف وزراء به کار نمی‌برد و اصولاً حکم اخلاقی علیه کس خاصی یا فرقه‌ای صادر نکرده است تا بخواهد مولف را به جهت خاصی سوق بدهد هر چند که صحبت کردن از یک بی‌طرفی همه‌جانبه محال است.

۶-۸. جنبه‌های نوآورانه و خلاقانه اثر

همانطور که در بخش منابع توضیح داده شد با توجه به اینکه مولف از منابع جدید و دست دوم کمتر استفاده کرده است به بازگویی و تکرار مطالب نویسندگان قبلی پرداخته است هیچگونه ابتکار و نوآوری نداشته است و صرفاً اینکه کتابی را مخصوصاً درباره‌ی وزارت نگاشته است کمی تفاوتهایی با محققان قبلی دارد اما هر آنچه محققین در کتابهایشان گفته‌اند اینجا هم تکرار شده است.

۶-۹. میزان روزآمدی داده‌ها و اطلاعات اثر

داده‌ها را اگر منابع اصلی لحاظ کنیم قاعدتاً از منابع دسته اول هستند و بنا بر خواست و هدف هر نویسنده روزآمد هستند اما اطلاعات اثر که پیشتر هم اشاره شد بازگویی و تکرار اطلاعات پیشینان است ولی برای محققینی که بخواهند از اطلاعات این کتاب استفاده کنند خوب و مفید است.

۶-۱۰. میزان سازگاری محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و پیش‌فرض‌های متن

عنوان کتاب و متن اصلی از نظر سازگاری مکمل همدیگر نیستند و عنوان یک چیزی را به ذهن متبادر می‌کند متن هم ذهن را به سمت و سوی دیگری می‌کشاند. در عنوان، ذهن بیشتر انتظار شناخت نظام وزارت و مناسبات درونی آنرا دارد ولی وقتی به متن مراجعه می‌کنید بیشتر مسایل سیاسی و بعضاً مالی و علمی آنهم در حد خود شخص وزیر نه دیوان وزارت را می‌بینید و ذهن به شناخت مسایل سیاسی می‌رسد تا اداری؛ لذا مبانی و پیش‌فرضهای مطرح در متن با محتوای علمی و پژوهشی اثر هم خوانی چندانی ندارد.

۶-۱۱. میزان انطباق محتوای اثر با عنوان و فهرست کتاب

پیشتر هم اشاره شد که محتوای علمی در عنوان و سر فصل‌ها با همخوانی چندانی ندارد و بیشتر هرآنچه گفته است در وزیر خلاصه کرده است. انگار وزیر به تنهایی با یک قدرت ماورایی همه چیز را تحت نظر و اداره دارد و از مجموعه‌ی دیوانی خبری نیست.

عنوان: نظام وزارت در دولت عباسیان (آلبویه و سلجوقیان)
سرفصل‌ها: نظام وزارت در دوره‌ی آلبویه (ص ۹۹) اینگونه برداشت می‌شود نظام وزارت را توضیح داده است اما به جایگاه این دیوان در دوره‌ی آلبویه پرداخته است و از خود نظام وزارت و ساختارهای درونی و مناسبات آن نمی‌گوید.
کل ساختار متن بر اساس موارد زیر سامان‌دهی شده است که تکیه‌اش بر شخص وزیر است و معرفی خود او:

تعیین وزیر (۱۱۰ و ۱۶۸ ص)

حقوق وزیر (۱۱۳ و ۱۶۸ ص)

لقب وزیر (۱۷۴ و ۱۲۱ ص)

مشهورترین وزراء (۱۲۷ و ۱۷۹ ص)

۷. نتیجه‌گیری

با نقد و بررسی کتاب نظام وزارت در دولت عباسی (عصر آلبویه و سلجوقی) یافته‌ها حاکی است از اینکه نویسنده با طراحی یک مدل سامان تحقیقی به بررسی وزارت در عهد عباسی و با تکیه بر آلبویه و سلجوقی پرداخته است. مدلی که طرح آن برای سه دوره‌ی متمایز از هم چیزی جز تقلیل و حذف و نادیده گرفتن داده‌ها و اطلاعات پیش رو نیست چرا که هر دوره‌ای اقتضای نوع خاصی از ساختار و کنش را دارد و با یک مدل سامان تحقیقی، سخت بتوان دامنه‌ی موضوع را پوشش داد همین باعث شده است که عنوان و سرفصل‌ها به لحاظ محتوایی با هم همخوانی نداشته باشند و خواننده با مطالعه‌ی اثر درکی از وضعیت نظام وزارت در عهد عباسی پیدا نمی‌کند؛ دیگر اینکه عنوان کتاب که به نظام وزارت پرداخته است اساساً چیزی از ساختارها و تشکیلات این دیوان نمی‌گوید فقط توجه و مورد مطالعه‌ی زهرانی، شخص وزیر است. وی وزیر را همچون خود تشکیلات می‌پندارد برای همین به میزان حقوق وزیر، القاب و کارهای

نقدی بر کتاب «نظام وزارت در دولت عباسیان» ... ۲۴۷

عمرانی او پرداخته است و از روابط و نسبت وزیر با دیوانیان چیزی نمی‌گوید، بنابراین می‌توان گفت: عنوان خود کتاب مشکل دارد و می‌توانست اینگونه باشد "وزرای عهد عباسی با تاکید بر آل بویه و سلجوقیان"، با این عنوان، محتوا و عنوان همخوانی بهتری پیدا می‌کنند.

کتاب‌نامه

- ابن مسکویه (۱۴۲۴). *تجارب الامم*، محقق: سید حسن کسروی، لبنان: دارالکتب العلمیه
- استخری، ابواسحاق بن ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالک و ممالک*، به اهتمام ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی
- پور داود، ابراهیم (۱۳۸۰). *خرده اوستا بخشی از کتاب اوستا*، تهران: انتشارات اساطیر.
- الدوری، عبدالعزیز (۱۳۹۴). *پژوهشی در تاریخ سیاسی، اداری و مالی عصر عباسی اول*، ترجمه رمضان رضایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دیاکونوف، م.م (۱۳۴۶). *تاریخ ایران باستان*، ترجمه روحی ارباب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- زهرانی، محمد مسفر (۱۳۹۳). *نظام وزارت در دولت عباسی (عصر آل بویه و سلجوقیه)*، ترجمه ستار عودی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- طغوش، محمدسهیل (۱۳۸۳). *دولت عباسیان*، ترجمه حجت الله جودکی، چاپ اول، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۶۵). *آل بویه*، تهران: صبا.
- قادری، حاتم (۱۳۸۲). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*، چاپ چهارم، تهران: سمت.
- کارلا، کلاوسنر (۱۳۸۹). *دیوانسالاری در عهد سلجوقی (وزارت در عهد سلجوقی)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- ماوردی بصری، ابوالحسن علی بن محمد بن حبيب (۱۳۹۱). *الاحکام السلطانیه*، ترجمه حسین صابری، تهران: علمی و فرهنگی.